

Streszczenie rozprawy doktorskiej

„Kultura trzciniecka w południowo-wschodniej Polsce”

mgr Joanna Adamik-Proksa

Rozprawa doktorska napisana w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego,
pod kierunkiem prof. dr hab. Sylwestra Czopka i promotora pomocniczego
dr Katarzyny Trybały-Zawiślak

Celem rozprawy pt. „Kultura trzciniecka w południowo-wschodniej Polsce było zbadanie i zinterpretowanie zjawisk kulturowych jakie zachodziły przez niemal całe II tysiąclecie BC na obszarach międzyrzecza Sanu, Wisły i Wisłoki. Poszczególne aspekty związane z tematem rozprawy realizowano w ramach sześciu rozdziałów, omawiając kolejno takie zagadnienia jak: chronologia i periodyzacja, osadnictwo, gospodarka, obrzędowość pogrzebowa oraz geneza, zanik i kontakty międzykulturowe (rozdział 6 – „Realizacja procesu kulturowego”). Rzeczoną część rozprawy poprzedzały zagadnienia wstępne (rozdział 1) a zamykało „zakończenie”.

Chronologia i periodyzacja

W dysertacji główny nacisk położono na usystematyzowanie źródeł oraz ich dokładne umiejscowienie na osi czasu. Podstawy taksonomii chronologicznej zostały wypracowane w oparciu o ceramikę naczyniową. Zmienność tej kategorii źródeł rozpatrywano w dwóch blokach – lokalnym i regionalnym. Obserwacje w wymiarze lokalnym miały na celu odtworzenie dynamiki rozwoju wybranych osad kultury trzcinieckiej i ustalenie miejscowej tendencji zmian. Zakres prowadzonych na tej płaszczyźnie badań obejmował również szersze dociekania na temat zagospodarowania przestrzeni. Otrzymane wyniki każdorazowo konfrontowano z wynikami pomiarów datowania bezwzględnego (TL, C¹⁴) w celu potwierdzenia lub negacji kierunków zmian inwentarzowych. Zaowocowało to wydzieleniem kilku dających się synchronizować jednostek koncepcyjnych, które stały się ramową propozycją podziału źródeł ceramicznych kultury trzcinieckiej z międzyrzecza Sanu, Wisły i Wisłoki. Owa propozycja obejmowała dwa horyzonty stylistyczne („klasyczny” i „młodszy”) i cztery fazy rozwojowe. W dalszej części programu analitycznego poddano próbie weryfikacji otrzymane wyniki. Celem tej procedury było określenie na ile uchwycony w

obrębie wybranych osad kierunek zmian inwentarzowych jest efektem miejscowej specyfiki, a na ile odbiciem szerszego zjawiska obejmującego cały obszar południowo-wschodniej Polski. Analizę zmienności zabytków w ujęciu regionalnym oparto na metodach statystycznych. W pracy tej zastosowano takie narzędzia jak wielowymiarowa analiza korespondencji oraz współczynnik korelacji *Tau Kendalla*. Pozwoliło to na zachowanie „czwórpodziału” kultury trzcinieckiej. Poszczególne jednostki tworzące ów system zostały określone jako zespoły typu Ia, Ib, IIa i IIb. Za reprezentatywne dla zespołów typu Ia uznano materiały ze znamionami stylu „klasycznego” z dominującym udziałem zdobnictwa rytego. Zbiory egzemplifikujące typ Ib cechował podobny zestaw elementów jednak w przeciwieństwie do poprzedzających je materiałów dominującą rolę odgrywały w nich naczynia zdobione poziomymi listwami. Motywów rytych było niewiele. Dwa ostatnie taksony – zespoły typu IIa i IIb, to materiały pozbawione „klasycznych” wyznaczników kulturowych. Za reprezentatywne dla tych zbiorów uznano takie cechy jak: przewaga brzegów niepogrubionych nad pogrubionymi, obecność naczyń z tzw. barkiem oraz brak rozbudowanych wątków zdobniczych powstałych przy połączeniu technik rycia i plastycznej. Za element „cezurujący” te dwie grupy artefaktów uznano motyw pionowych kanelur. Rzeczony element zdobniczy zanotowano wyłącznie w materiałach typu IIb. Na podstawie analogii ceramicznych można zaproponować następujące datowanie wyróżnionych typów: zespoły typu Ia - schyłek fazy A2 epoki brązu lub przełom fazy A2/BB1 okresu tej epoki do BB1 włącznie; zespoły typu Ib – częściowo „zazębiające się” chronologicznie z typem Ia. Według analogi małopolskich sekwencja Ia-Ib powinna się zamknąć w okresie BB1 i BB2; zespoły typu IIa – faza C epoki brązu; zespoły typu IIb – faza D epoki brązu.

Osadnictwo

Obszar jaki analizowano w pracy to terytorium o wyraźnie zaznaczonych granicach naturalnych. Jego zachodnią część wyznacza linia Wisłoki, wschodnią – Sanu, północną międzyrzecze dolnego Sanu i Wisły. Granica południowa opiera się natomiast na strefie Pogórza Karpackiego. Tak znaczna powierzchnia obejmuje tereny o różnych parametrach (tereny lessowe, partie Pogórzy Karpackich, strefa wydmowa Kotliny Sandomierskiej, duże doliny rzeczne) środowiskowych. Stan ów wpłynął na dysproporcje w zasiedleniu analizowanego obszaru przez społeczności kultury trzcinieckiej. Na podstawie dostępnych dziś informacji należy sądzić, że ekumena KT ograniczała się w zasadzie do pasa lessów oraz strefy dolinnej dużych i średnich cieków. Grupuje się tutaj aż 68% wszystkich stanowisk kultury trzcinieckiej. Pozostałe regiony określić można jako strefy rozproszonego osadnictwa,

lub nawet pustki. Strategię zasiedlania terenu przez ludność KT zamieszkującą międzyrzecze Sanu, Wisły i Wisłoki charakteryzuje również tendencja do eksploatacji niższych partii terenu (usytuowanie punktów osadniczych w promieniu do 1 km od współczesnych koryt cieków) oraz skupianie się osadnictwa w zaglomeryzowane struktury terytorialne, tzw. mikroregiony. W zakresie organizacji sieci osadniczej rejestruje się wyraźne odrębności regionalne. Można zaproponować dwa zasadnicze modele okupacji terenu: model osadnictwa „stabilnego” składający się z osad centralnych o decydującym znaczeniu gospodarczym i mniejszych osiedli filialnych oraz model zbudowany z mniejszych osad sezonowych i tzw. punktów etapowych specyficzny dla obszarów nizinnych lub praniżowych.

Uwagi o gospodarce

Gospodarkę żywnościową społeczności KT określić można jako dwutorową. Rolnictwo i hodowla były zasadniczymi strategiami zdobywania pożywienia we wszystkich skupiskach osadniczych KT, aczkolwiek to, która z wymienionych gałęzi odgrywała decydującą rolę w strukturze gospodarki uzależnione było *stricte* od potencjalnej produktywności zasiedlonego obszaru. Sytuacja zaobserwowana na obszarze międzyrzecza Sanu, Wisły i Wisłoki nie wykazuje odstępstw od tej reguły. Dane z zakresu geografii osadnictwa pozwalają przypuszczać, że ludność zamieszkująca strefę lessową preferowała gospodarkę rolniczą, nastawioną na produkcję roślinną. Stan ów potwierdza również obecność dużych, długotrwale zasiedlanych osad w tej strefie. Natomiast na terenach Równiny Tarnobrzeskiej, Płaskowyżu Kolbuszowskiego oraz w strefie dolinnej Wisłoka i Sanu podstawową strategią zdobywania pożywienia była zapewne hodowla. Należy postulować większą stabilizację struktur i obecność upraw typu ogrodowego w strefie dolinnej Wisłoka.

Uwagi o obrządku pogrzebowym

Z terenów południowo-wschodniej Polski znamy obecnie osiem pewnych lub domniemanych stanowisk w obrębie których udokumentowano obiekty o charakterze sepulkralnym. Odkrycia te, choć liczba ich nie jest jeszcze duża podkreślają typowe dla całej wspólnoty „trzcienieckiej” znaczne zróżnicowaniu form pochówków nawet w odniesieniu do tak niewielkiego obszaru. Występują tu groby pojedyncze i zbiorowe, płaskie i kurhanowe, szkieletowe i ciałopalne. Analiza inwentarzy (stylistyka ceramiki) odkrytych w tych pochówkach może wskazywać na istnienie dwóch horyzontów chronologicznych w obrządku

pogrzebowym lokalnych społeczności KT – starszy, w którym chowano zmarłych w obrządku szkieletowym i młodszy, w których zmarłych poddawano kremacji.

Realizacja procesu kulturowego

Początki osadnictwa kultury trzcinieckiej na obszarze międzyrzecza Sanu, Wisły i Wisłoki należy łączyć z migracją niewielkich grup ludności ze strefy Niżu. Jak wynika z przeprowadzonego przeglądu, wiele cech dystynktywnych dla najstarszych inwentarzy KT z dorzecza Sanu wyraźnie „ciąży” ku szeroko rozumianej północy. Owe fakty w połączeniu z brakiem związków formalnych pomiędzy materiałami KT a źródłami reprezentującymi starsze, miejscowe podłoże (kultura mierzanowica) nakazują uznać tą pierwszą za jednostkę alochtoniczną, napływową. Początki rzeczonych tradycji sięgają zapewne XVIII w BC. Wiele wskazuje na to, że kultura trzciniecka pojawia się na obszarze Polski południowo-wschodniej w czasie, w którym trwa jeszcze osadnictwo późnych grup kultury mierzanowickiej. Dane z zakresu szeroko rozumianej geografii osadnictwa dokumentują brak terytorialnego „zazębienia się” stanowisk KM i KT, co poświadcza możliwość czasowego współwystępowania wymienionych kultur. Na korzyść tej koncepcji przemawiają również oznaczenia chronometrii radiowęglowej. Generalne podobieństwo między badanymi obszarami a terenami lessów miechowskich sugeruje analogiczny scenariusz zasiedlenia – allochtoniczna KT poprzez stopniową infiltrację w miejsca opuszczone przez ugrupowania wczesnobrązowe lub pozostające poza strefą ich zainteresowań stopniowo powiększa swoją ekumenę.

W trakcie długiego rozwoju struktur trzcinieckich w międzyrzeczu Sanu, Wisły i Wisłoki dochodziło do różnorodnych kontaktów wewnątrz- i pozasystemowych. Stan ten przejawia się w recepcji określonych wzorców i idei kulturowych na różnych etapach rozwoju „nadszańskiego” skupiska osadniczego. Niezbędne wydaje się w tym miejscu zasygnalizowanie związków małopolsko-podkarpackich, widocznych chociażby pod postacią następstwa czasowego kolejnych faz stylistycznych. Skrótowo rzecz ujmując, w obrębie miejscowej sekwencji zmian inwentarzowych stwierdzamy obecność zespołów odpowiadających praktycznie wszystkim wydzielonym dla Małopolski fazom. Stan ów może sugerować paralelny rozwój struktur południowej części zasięgu TKK, przy nieco odrębnym rytmie przemian w jego północno-wschodnim członie.

Potencjalne dowody kontaktów kulturowych pomiędzy skupiskiem osadniczym KT w południowo-wschodniej Polsce a „wschodnim” odłamek TKK (kultura komarowska) dotyczą wyłącznie zbieżności rejestrowanych na płaszczyźnie kultury materialnej. Inspiracje

zaczepnięte z kultury komarowskiej uwidaczniają się w morfologii niektórych naczyń, w zdobnictwie (np. motyw krateczki oraz tzw. wążki kątowe) oraz poprzez tendencję do pokrywania ornamentem całej dolnej powierzchni naczynia. Powiązania omawianego organizmu terytorialnego ze strefą kulturowo związaną z obszarami zakarpackimi mogą natomiast dokumentować pojedyncze przykłady wysokich, pustych nóżek, naczynia zdobione pionowymi motywami plastycznymi bądź licznie występujące w tej strefie wazy kanelurowane.

Zanik ugrupowania będącego przedmiotem niniejszego studium łączy się z ewolucyjnymi przemianami, jakie zaszły w jego strukturze pod wpływem impulsu zewnętrznego. Proces ten polegał na przejęciu przez ludność schyłkowej fazy KT popielnicowego obrządku pogrzebowego oraz upowszechnieniu się długotrwale użytkowanych kolektywnych nekropoli. Analiza najstarszych wyrobów metalowych TKŁ i nieliczne oznaczenia wieku bezwzględnego sugerują „styk” chronologiczny oraz możliwość częściowej paraleliaacji najmłodszych zespołów KT z wczesną fazą kultury tarnobrzesckiej. Taki wniosek narzuca określony sposób postrzegania zjawiska zaniku KT jako rozciągniętego w czasie procesu przejmowania cech wczesnotarnobrzesckich przez miejscowe społeczności kultury trzcinieckiej. Zjawisko transformacji kulturowej odbyło się w ramach niezmiennych struktur osadniczych.